

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477.42) "18": 528.931

Іван Ярмошик
(м. Київ)

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ВОЛИНИ НА СТОРІНКАХ "SŁOWNIKA GEOGRAFICZNEGO KROLESTWA POLSKIEGO I INNYCH KRAJOW SŁOWIAŃSKICH" (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті висвітлено процес створення енциклопедичного видання "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" представниками польської інтелігенції в останній чверті ХІХ ст., участь у цій справі волинської інтелігенції, відображення на його сторінках історії населених пунктів Волині.

Ключові слова: Волинь, історичні дослідження, "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich"

Помітною тенденцією польської історіографії є наявність ґрунтовних історико-краєзнавчих праць про минуле конкретних населених пунктів польської держави, зокрема й українських територій, котрі входили до складу Речі Посполитої. Така традиція започаткувалася ще в ХVІ ст., зокрема книгою С. Сарницького "Опис давньої та нової Польщі", українську частину якої склали матеріали люстрації українських земель 1576 року [1]. Низка важливих досліджень з'явилася в ХІХ ст. Це монографії Томаша Свенцького [2] та велика у трьох томах й чотирьох книгах праця Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського, де українські матеріали вміщено у другій частині другого тому [3]. Низку ґрунтовних досліджень з історії волинських міст і сіл у другій половині ХІХ ст. підготував Тадеуш Стецький [4]. У науковому доробку, відомого волинським краєзнавцям дослідника Яна Марека Гіжицького теж є подібна праця. Вона відрізняється від вищезгаданих тим, що охоплює історико-краєзнавчі відомості лише одного Старокостянтинівського повіту Волинської губернії [5].

Згадані праці містять короткі історико-статистичні, географічні довідки про населені пункти всієї Речі Посполитої в межах до 1772 року (окрім праць Т. Стецького та Я. Гіжицького).

Важливим виданням, яке підводило певний підсумок вивчення історії міст і сіл польської держави у ХІХ ст., став монументальний енциклопедичний "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", який видавався упродовж 1880 – 1902 рр. у Варшаві за ініціативою Філіпа Сулімерського та Владислава Валевського. Поява томів цього "Słownika..." відразу ж викликала жваве зацікавлення

як польських, так і українських науковців. Про нього з'явилося багато відгуків та рецензій у тогочасних наукових часописах [6]. В. Ольшевич опублікував спеціальну розвідку про підготовку цього видання та дослідив життєвий і творчий шлях авторів, які брали участь у написанні матеріалів до "Słownika..." [7]. Серед волинських краєзнавців "Słownik..." теж є добре знаним виданням, однак публікацій про нього небагато. Згадати можна лише невеликі замітки М. Манька про "Słownik..." та про одного з авторів волинських матеріалів Юзефа Кшівіцького [8]. Сьогодні це видання з позиції його внеску у вивчення та популяризацію історії населених пунктів волинського регіону та інших українських земель залишається не проаналізованим. Це й буде завданням нашої публікації. Актуальність такого аналізу видається беззаперечною й обумовлена широким розвитком краєзнавчого руху на Волині, зацікавленістю широких кіл громадськості історією малої вітчизни, конкретних населених пунктів.

Основною джерельною базою цієї статті стануть публікації власне "Słownika geograficznego Królestwa Polskiego", редакція якого сама потурбувалася про те, щоб розповісти читачам про підготовку його матеріалів, творчі пошуки як редакційного, так і авторського колективу. Зокрема, про це йдеться в передмові то I тому та в матеріалі "Od redakcyi" в кінці XIV тому.

Ініціатором видання та головним редактором словника був Філіп Сулімерський (1843 – 1885), редактор тижневика "Wędrowiec", який спеціалізувався на публікаціях із географії та подорожніх матеріалах. Про намір розпочати таке видання він оповістив на сторінках "Wędrowca" на початку 1878 року. На свою відозву ініціатор отримав чимало відгуків із різних куточків колишньої Речі Посполитої. Зокрема, намір знайшов підтримку і у відомого культурно-просвітницького діяча Волині Юзефа-Ігнація Крашевського, про що він повідомив Ф. Сулімерського у своєму листі [9], та уродженця Волині історика Мар'яна Дубецького, у науковому доробку якого є низка праць з історії Волині та Київщини.

Така багатостороння підтримка призвела до того, що Ф. Сулімерський вирішив розширити первісний задум і зробити видання, наскільки це можливо, з вичерпним географічно-статистичним описом та з історичними відомостями про кожну місцевість. Замість задуманих двох томів Ф. Сулімерський запроектував п'ятитомне видання (в кінцевому результаті вийшло 15 томів). Не маючи потрібних коштів, він звернувся до співвітчизників із відозвою матеріально підтримати таку потрібну працю. Відозва знайшла позитивний відгук, і заможний землянин Владислав Валевський засвідчив готовність надати матеріальну підтримку у виданні "Słownika...". Зрештою, було остаточно визначено й назву майбутнього видання, яка кілька разів змінювалася з різних причин, насамперед, очевидно, з огляду на царську цензуру. Така назва, як вважають сучасні дослідники, дозволяла уникнути її репресій, томи "Słownika..." містять опис місцевостей та топонімів, які обіймають усі терени першої Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. На нашу думку, тут позиція цензури менше важила, запропонована назва точніше відображала суть видання.

Воно було задумане як своєрідна краєзнавча енциклопедія [10], що вимагало залучення здібних до такої роботи працівників. А це виявилось справою непростою, тому що й сам Ф. Сулімерський закінчив фізико-математичний відділ Головної школи, яка у своїй структурі не мала кафедри географії. Хоч він і був редактором географічного часопису, але особисто географічними дослідженнями не займався. Він виступав передовсім ініціатором та організатором видання, хотів пробудити в читачів інтерес до своєї країни її минулого та сьогодення. На свою відозву Ф. Сулімерський отримав сотні листів із різних куточків країни від науковців, які обіцяли співробітництво й у доставці необхідних наукових матеріалів.

Програма видання була затверджена Відділом преси й обіймала такі пункти: 1) усі місцевості Королівства Польського (Конгресовки); 2) Усі найважливіші місцевості в Прибалтійських, Західних і Південних губерніях Російської імперії; 3) губернські

міста, поштові, телеграфні, залізничні станції в інших губерніях Європейської частини Росії; 4) усі найважливіші місцевості Західної і Східної Пруссії, Великого князівства Познанського, Шльонська Пруського, зокрема тамтешні слов'янські топоніми; 5) найважливіші місцевості Галичини, Шльонська Австрійського, Моравії, слов'янських комітатів Угорщини, Буковини, навіть тих, які піддалися германізації, мадяризації та романізації; 6) гідрографія та орографія названих країв; 7) усі місцевості мали бути описані з позиції географічної, статистичної, суспільної (школи, релігія, промисли, комунікації, торгівля), історичної (виникнення населеного пункту, найважливіші події, пов'язані з ним) [11].

Разом із Ф. Сулімерським співредактором видання був магістр філологічно-історичних наук Броніслав Хлебовський (1846 - 1918), який після смерті Ф. Сулімерського в 1885 році став його головним редактором. Із редакцією "Słownika..." співпрацював і відомий польський письменник, автор багатьох історичних романів Генрік Сенкевич.

Безперечно, таке велике фундаментальне видання могло з'явитися лише завдяки згуртованій і колективній праці загалу польської інтелігенції, яка цікавилася минулим своєї країни. Публікація праці стала можливою значною мірою завдяки фундушам мецената польської науки й культури Владислава Валевського, який пожертвував на видання близько 13 тисяч рублів [12]. Підтримали видання й передплатники, яких на початку роботи було близько 2000, правда, пізніше їх кількість зменшилася до 500 [13]. Після смерті В. Валевського у квітні 1890 року томи "Słownika..." виходили, починаючи з XI тому, за сприянням Каси наукової допомоги імені Ю. Мянновського, підтримка якої, за висловом редакції, зробила можливим завершення справи [14].

Для написання статей було залучено широкий загал авторів, переважно професійних науковців (усього у роботі над "Słownikiem..." були зайняті майже 150 осіб). Більшість із них працювали безоплатно, не вимагаючи гонорару, деякі за скромну винагороду. Редакційні видатки становили близько 30 % від загальної суми 110 000 рублів [15]. Активну редакційну роботу проводив і меценат В. Валевський, який був кандидатом суспільних наук Дерптського університету. Бажаючи використати зацікавленість і підтримку громадськості, Ф. Сулімерський поспішав видрукувати перші випуски "Słownika...", не очікуючи на остаточне укомплектування авторського колективу, не зважав і на недостатність коштів. Перші випуски "Słownika..." у вигляді п'ятиаркушевих зошитів почали надходити передплатникам із січня 1880 року.

Такий поспіх призвів до того, що в перших томах віддалені губернії, зокрема й Волинська, не могли бути належно представлені, оскільки редакція навіть не мала детального переліку сіл та осадів. Окрім того, первісний план видання в п'яти томах призвів до тієї ситуації, що редакція свідомо пропустила менші населені пункти, а історія інших викладалася стисліше. На ці недоліки вже в першій рецензії на "Słownik..." звернув увагу Е. Цаліер [16], акцентувавши увагу на тому, що в ньому згадані менші об'єкти, а пропущені важливіші та випущені історичні назви, які вже перестали існувати. Однією з причин цього він вважав відсутність детальної мапи. Рецензент зробив висновок, що хоч "Słownik..." є дуже важливим виданням, але перші його випуски 1880 року не відповідають вимогам сучасної науки (звернемо увагу, що це думка лише про перші випуски 1880 року).

Досвід перших томів дав змогу виробити більш ґрунтовні засади дальшого видання "Słownika...", збільшити його обсяги. Так, якщо I і II томи містили в собі сім літер алфавіту (до літери "H"), то в наступних випусках одна літера іноді займала весь том, а інколи й два (літери K, P, S, W).

Авторами використано значне коло історичних, статистичних джерел, урядову інформацію, мемуарні твори, а також дані, надіслані любителями місцевої історії. Це дозволило редакційній колегії, авторському колективу подати широку панораму минулого та сучасного (станом на другу половину XIX ст.) населених

пунктів давньої Речі Посполитої. Редакція відзначила, що найбільші труднощі виникли з описами фізико-географічних умов, рослинності, тваринного світу, оскільки такі дослідження в багатьох регіонах лише починалися. Найлегшою ж частиною при створенні гасел про населені пункти була саме історично-статистична.

На сторінках томів є гасла про регіони, міста, села, осади, ріки, озера, гірські масиви. Головними географічними межами видання було Королівство Польське (Конгресовка), водночас воно охоплювало й території губерній, які відійшли до Росії, Прусії, Австрії, частково Угорщини, Буковини.

Редакція та автори ставили завданням поєднати на його сторінках дані про землі всіх трьох заборів. Статті про населені пункти містять відомості про географічне розташування, адміністративну належність, демографічні дані (де переважає інформація про віровизнання), є інформація про стан освіти, ремесла, промислове виробництво, сільське господарство, торгівлю, шляхи комунікацій. Зміст статей доповнений і бібліографічним переліком публікації про відповідний населений пункт.

Над статтями про населені пункти Волині та України працювали відомі польські історики, у науковому доробку яких уже були важливі дослідницькі праці про минуле української землі та її регіонів. Насамперед серед них варто назвати відомого польського історика Олександра Яблоновського, автора статей "Україна", "Задніпров'я", "Запорожжя" та багатьох інших.

З активних авторів статей про населені пункти українських земель слід назвати й Едварда Руліковського – уродженця Київської губернії, історика, археолога, етнографа, члена Київської археографічної комісії, члена Антропологічної комісії Краківської Академії Знань (Akademii Umiejętności). Від 1880 року Е. Руліковський постійно співпрацював із редколегією "Słownika...". Сам подав до видання низку статей про населені пункти України й Білорусі, його перу належить і стаття про річку Тетерів, він ділився з іншими авторами історичними відомостями (наприклад, надсилав Ю. Кшивіцькому матеріали для статті про місто Житомир). Над статтями про населені пункти Волині працювали й обивателі Волинської губернії Людвік Дзедзіцький, Болеслав Камінський, М. Мацішевський, ксьондз Мечислав Осташевський, Клемент Пшеджиминський, Людвік Рокоссовський із села Юрківщина Новоград-Волинського повіту, Леон Романовський зі Славути, Зигмунт Ружицький з Острога (був автором статті про Гощу). Редакція назвала їх серед найбільш активних авторів, які до кінця підтримували видання [17]. Із цим енциклопедичним виданням співпрацювали й такі відомі дослідники Волині, як граф Юзеф Дунін-Карвіцький, який був співавтором статті про село Нова Чорторія разом із дослідником, зазначеним під криптонімом "L. R." Можливо, це Людвік Рокоссовський. Низку статей про населені пункти Волині підготували науковці Варшави – Ігнаці Радлінський, Миколай Сарнецький. Сам Філіп Сулімерський був автором статей про міста Луцьк (T.V. – S. 778 – 792), Кременець (T. IV. – S. 776 – 780).

М. Манько серед авторів статей називає й відомого дослідника історії волинських міст та сіл Тадеуша Єжи Стецького. Однак нам не вдалося виявити у "Słowniku..." статей, підписаних його прізвиськом або подібним криптонімом. Немає його і в переліку авторів, наведених редакцією наприкінці XIV тому та в списку авторського колективу З. Паруцького [18]. Авторами гасел про населені пункти, історію яких ґрунтовно вивчав Т. Стецький, зазначені інші дослідники (наприклад, Ю. Кшивіцький про Рівне, З. Ружицький про Гощу, про Чорториськ "Dr.F.N.", можливо Фортунат Новіцький, про Клевань – без підпису). Багато статей подано взагалі без зазначення автора, тому визначити його не можна. На час коли починалася робота над "Słownikiem...", Т. Стецький завершував роботу над третім томом своєї праці про Волинь "Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki", який був видрукований у 1888 році вже після смерті дослідника, тому, можливо, він просто не встиг узяти участь

у цьому виданні, хоча в переліку джерел, які використані під час його підготовки, зазначені праці цього дослідника.

Найбільшу кількість статей про населені пункти Волині, Литви та інших регіонів, які увійшли до російського забору, написав вихованець Варшавської Головної школи Юзеф Кшивіцький. До співробітництва у "Słowniku..." він був залучений Б. Хлебовським після смерті Ф. Сулімерського. Окрім редакційної роботи, Ю. Кшивіцький був автором статей про основні населені пункти регіону та статті "Волинь". За твердженням В. Ольшевича, він не був професійним ученим-істориком, але відзначався науковим сумлінням і ретельно користувався історичними джерелами [19]. Його перу належать статті про найбільші міста й повіти Волинської губернії: Житомир (т. XIV. – S. 901 – 913) за допомогою матеріалів, надісланих Едвардом Руліковським, Володимир-Волинський (Т. XIII. – S.), Заславль (т. XIV. – S. 443 – 448), Овруч (Т. VII. – S. 772 – 781), Острог (Т. VII. – S. 682 – 690) за допомогою матеріалів надісланих Зигмунтом Ружицьким, Старокостянтинів (Т. XI. – S. 257 – 259) та про багато інших менших населених пунктів губернії – Володимирець, Млинів, Межирич, Миропіль, Олевськ, Остропіль, Сарни, Славуту, Шепетівку, про річки Случ і Стир.

Звертає нас себе увагу досить детальна стаття про Волинь та її історичний розвиток у всій його багатогранності [20]. М. Манько [21], покликаючись на В. Ольшевича [22], вказує, що автором цієї статті був Олександр Яблоновський. Але в самому "Słowniku..." під статтею "Wołyń" (Т. XIII. – S. 935.) автором зазначений "J. Krz.", тобто Юзеф Кшивіцький.

Ця стаття є певним підсумком уявлень про минуле й сучасний стан волинського регіону та здобутків польської й української історіографії у вивченні Волині в XIX ст. Автор наголошує, що межі Волині в різні часи не були постійними, бо кожна історична епоха вносила до них свої корективи. Її географічні межі розкинулися між ріками Вепр – на заході, Случ – на сході, на півдні – до верхів'їв Бугу й Сяну та до болотистих просторів верхньої течії Прип'яті. Політичні ж змінювалися залежно від історичних обставин і були то більшими, то меншими, іноді поширювалися аж до Бреста на півночі й поза Брацлав на півдні.

Юзеф Кшивіцький стверджує, що походження самої назви Волинь є невідомим, хоча тут і не бракує різних тлумачень. Він загалом сумнівається, чи має ця назва слов'янське походження. Надалі автор подає короткий нарис історії Волині, який цікавий для нас тими оцінками, які польський історик дає давній історії регіону. Першими мешканцями Волині він називає волинян, ототожнює їх із дулібами та бужанами, які проживали в тісному сусідстві з іншими спорідненими східнослов'янськими племенами – дреговичами, хорватами, тиверцями, древланами. Автор наголошує, що були вагомі історичні причини тому, що назва "Волинь" переважила інші й дожила до наших днів. Іще до приходу в Київ "русів варязьких" (*rusow waregskich*) волиняни зі згаданими сусідніми племенами творили єдиний тісний політичний зв'язок, відомий під загальною назвою "Червенських градів", який певний час був під зверхністю ляхів, а можливо, і входив до їхнього потужного слов'янського об'єднання. Але через 100 років після оволодіння Києвом, руси в 981 році відвоювали в ляхів Червенський край разом із Волинню. Після того Волинь із її найближчими спорідненими сусідами вже не виходила з об'єднання, утвореного русами із племен старої Слов'янщини і з часом стало "руським" (*ruskim*). Автор наголошує, що не сила пов'язувала Волині з рештою Русі, а передовсім духовна спільність з іншими племенами. Після того Волинь стала триматися ближчої спорідненості зі східними полянами, ніж із західними (полянами-поляками). У цьому руському об'єднанні Волинь не втратила своєї індивідуальності, адже Русь Рюриковичів не була власне державою, єдиним народом, а лише пов'язувалася єдністю пануючого роду й релігійною культурою, а кожне плем'я зберігало своє самостійне життя, яскравим проявом чого стало утворення окремого князівства Волинського й Галицького (*księstwa Galicyi i Lodomerji*), які після монгольської навали стали і самі по собі, і в очах заходу "*Rusią*", "*ziemią ruską*", чим раніше була Київська земля. І ця Русь мала тісні

стосунки із Заходом, для самозбереження увійшла до спілки західних католицьких держав, отримавши від папи королівську корону, стала поруч із Польщею, Чехією, Угорщиною. І хоч не вдалося втілити в життя задуману церковну унію та утворити політичний союз держав проти монголів, ця нова Русь розвивалася в тісних стосунках із Заходом. Автор зазначає, що саме в умовах культурного, політичного життя Галицько-Волинського князівства слід шукати глибинні причини того, що і під Литовським пануванням, і в складі польської Речі Посполитої Волинь виступала окремим осередком можновладства. Зокрема, у середині XVI століття Волинь у складі ВКЛ являла собою особливий суспільно-політичний організм, який щоразу більше виділявся з литовського державного об'єднання. Таке становище волинської землі обумовлювалося її територіальною протяжністю, куди входила частина Поділля з його дикими полями, а подеколи й київський Житомир. Це призвело до того, що Волинь була чимось середнім – ані польською, ані литовською, тут не зникла пам'ять про давню державно-політичну, волинську чи галицько-володимирську, самостійність. У XVI ст. Волинь становила єдине велике гніздо можновладства, яке творили місцеві князі.

Однак ситуація змінилася після Люблінської унії, хоч автор підкреслює добровільний характер входження Волині до Коронних земель. Однак поступово змінилася мовна ситуація. Давня руська мова, якої раніше дотримувалася шляхта, поступово перестала використовуватися в урядових, господарських документах. Поступово згасли давні князівські роди, з'явилися нові землевласники з польських, литовських, українських родин. Особливо образ Волині змінився після бурхливих подій другої половини XVII, що, зрештою, призвело до того, що Волинське воєводство у XVIII столітті нічим не відрізнялося від сусідніх Подільського і Руського, які ще раніше з'єдналися з Корonoю.

Під час роботи над статтями про волинські топоніми польські автори часто послуговувалися результатами історико-краєзнавчих досліджень волинських краєзнавців: Василя Пероговського, Луки Рафальського, Аполонія Сендульського, Миколи Теодоровича та інших дослідників, які опубліковані на сторінках таких періодичних видань, як "Вольнские губернские ведомости", "Вольнские Епархиальные ведомости", "Вольнь" та інші.

Уже від часу появи "Słownika geograficznego Królestwa Polskiego..." він став важливим цінним прикладом енциклопедичної праці, у якій поєдналися зусилля редакторів, авторів та видавців. За своїм обсягом основні чотирнадцять томів "Słownika..." дорівнювали 28 томам Великої Енциклопедії Оргельбранта, яку раніше вважали найбільшим польським енциклопедичним виданням. А пізніше вийшов ще додатковий XV том у двох частинах, до якого увійшли відомості про раніше упущені редколегією населені пункти. Власне, і сама редакція наголошувала, що до появи "Słownika..." такі комплексні відомості не були зібрані в жодній праці, навіть включаючи трьохтомник М. Балінського та Т. Ліпінського. Польський читач отримав видання, яким могли користуватися історики, географи, журналісти, економісти – кожен, хто прагнув повніше дізнатися про населені пункти давньої Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. Сьогодні це видання залишається важливим джерелом для дослідницьких праць про минуле для багатьох наук, таких, як історична географія, генеалогія, етнологія, культурологія, історичне краєзнавство та інші галузі гуманітарних знань.

Матеріали "Słownika..." можна розглядати як своєрідний підсумок дослідження польської історіографії XIX ст., історії населених пунктів Речі Посполитої. Водночас це є новий помітний внесок у дальше вивчення популяризацію минулого нашого краю. Статті "Słownika..." разом з іншими дослідницькими роботами (Т. Свенцького, М. Балінського, Т. Ліпінського, О. Пшездзецького, Ю.-І. Крашевського, Я. Гіжицького, Т. Стецького) формували уявлення про Волинь та інші регіони України як серед поляків, так і українців.

Список використаних джерел та літератури

1. [Sarnicki S.] *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova.* /Stanisław Sarnicki. – Krakow, 1585. – 72 p.; Вирський Д. Околиця Ренесансу: річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) /Дмитро Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Ч. 1. – С. 111 – 151.
2. Świącki T. *Opis starożytnej Polski* / Tomasz Świącki. – Krakow, 1816. – Т. 1, 2; wyd. 2. Krakow, 1828.
3. Baliński M. Lipiński T. *Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. – Т. 2. Cz. 2. –Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.
4. Stecki T. *Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym* /Tadeusz Stecki. – Т.1. – Lwow, 1864. – XII, 387 s.; Т.2. – Lwow, 1871. – VI, 473 s.; Stecki T. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.* – Krakow, 1888. – IV, 347 s.; Stecki T.J. *Książęce gniazdo (Klewań).* – Krakow, 1885. – 154 s.
5. *Wołyniak* (Gizycki J.M.) *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu* / Jan Marek Gizycki. – Stary-Konstantynów: nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910. – 767 s.
6. Calier E. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* /E.Calier // Ateneum. – Warszawa. – 1880. – Zeszyt 3. – S. 579 – 589.; A.W. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* // Biblioteka Warszawska. – 1880. – Listopad. – S. 313.; Sabowski W. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* /W.Sabowski // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1881. – R. 9. – Nr. 1. – S. 91 – 96.; Callier E. *Uwagi krytyczne nad Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego.* – Poznań, 1882.; Korwin B. *Pomnikowe dzieło* /B.Korwin // Wędrowiec. – 1897. – Nr. 34. – S. 665
7. Olszewicz W. *"Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy* / Władisław Olszewicz // *Studia i materjały z dziejów nauki polskiej.* – Serya C. – Zeszyt 10. – Warszawa, 1965. – S. 43 – 102.
8. Манько М. *Волинські матеріали "Словника Географічного Крулевства Польського і інших країв словянських та їх автори* / Микола Манько. // *Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинським.* – Новоград-Волинський, 1995. – С. 225 – 226.; Манько М. *Юзеф Кушівіцький – автор волинських матеріалів визначної пам'ятки польської краєзнавчої літератури "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich"* / Микола Манько. // *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур.* – Ізяслав – Острого: вид. Національного університету "Острозька Академія", 2006. // <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies.iziaslav/14 manko.html>.
9. Olszewicz W. *"Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy...* – S. 65.
10. *Od redakcji* // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. XIV. – Warszawa: druk "Wieku", 1895. – S. 3.
11. *Przedmowa* // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. I. – Warszawa: nakład F.Sulimierskiego i W.Walewskiego, 1880. – S. 1- 2.
12. Olszewicz W. *"Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy...* – S. 57 – 58.
13. *Od redakcji* // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* – Т. XIV. – S. 7.
14. *Ibidem.* – S. 5.
15. *Ibidem.* – S. 7.
16. Calier E. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* / E.Calier // Ateneum. – Warszawa. – 1880. – Zeszyt 3. – S. 579 – 580.
17. *Od redakcji* // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* – Т. XIV. – S. 6 – 7.

18. Parucki Z. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako źródło do badań rozmieszczenia sił wytworczych kapitalizmu w Polsce / Z.Parucki. // Dokumentacja Geograficzna. – 1955. – Z. 5. – 53 s.
19. Olszewicz W. "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy... – S. 71.
20. Krzywicki J. Wołyń / Józef Krzywicki. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... – T. XIII. – Warszawa: druk "Wieku", 1893. – S. 915 – 935.
21. Манько М. Юзеф Кшивіцький – автор волинських матеріалів...
22. Olszewicz W. "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" i jego twórcy... – S. 70.

SUMMARY

Lights up the process of creation of the encyclopedic edition "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" by representatives of Polish intelligency in last quarter of 19 centurias, representatives of Volyn intelligency, displaying on its pages of history of Volyn's settlements.

Keywords: *Volyn, historical researches, "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich".*

АННОТАЦИЯ

В статье отражен процесс создания энциклопедического издания "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" представителями польской интеллигенции в последней четверти XIX века, участие в этом деле волинской интеллигенции, отражение на его страницах истории населенных пунктов Вольни.

Ключевые слова: *Вольнь, исторические исследования, "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich"*

Кшивіцький Ю. Житомир.

Переклад здійснено за виданням:

Krzywicki J. Żytomierz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: druk "Wieku", 1895. – T. XIV. – S. 901 – 913.

Житомир — головне місто Волинської губернії, розташоване над мальовничою річкою Кам'янкою близько її впадіння до Тетерева, під 50° 15' півн. широти і 46° 20' сх. довготи, лежить на відстані 129 верст від Києва, 9746 від Москви, 1231 від Петербурга, 651 від Вільно, 616 від Варшави. Місто оточене 19 передмістями (з-поміж них: Мальованка, Закам'янка, Павліковка і Подол), займає площу в 4780 кв. десятин і 897 сажнів. У центральній частині підноситься соборна церква, від якої розходяться головні вулиці міста, як от: Бердичівська, Київська, Соборна (Кафедральна), Чуднівська. З-поміж інших вулиць виділяються: Вільська, Московська, Петербурзька, Михайлівська. Із міста ведуть биті дороги: на схід — до Києва; на північний захід через Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель — до Бреста (обидві ці дороги становлять давнє шосе Брестсько-Київське); на північ — через Іскорость до Овруча і далі; на південь — до Бердичева; на південний захід — через Чуднів, Старокостянтинів до Проскурова й далі. Окрім того, Житомир нині з'єднаний вузькоколіійною залізницею із Бердичевом, рух нею був відкритий у грудні 1895 р., довжина її — 50 верст. За даними 1885 року, у Житомирі наявні 5207 будинків (із них 1152 мурованих), зокрема 4127 житлових (660 мурованих), 12 церков (2 дерев'яні), 5 православних каплиць (1 мурована), 2 католицькі костьоли (муровані), 1 костюл евангелістів (мурований), 2 синагоги (муровані), 36 єврейських будинків для молитви (14 мурованих), 54935 мешканців (27567 чоловіків і 27368 жінок), серед яких відповідно до станів: 4245 шляхти дідиної й особистої, 62 православного духовенства (30 жінок), 17 католицького, 5 евангелістського (3 жінки), 5 єврейського (3 жінки), 46705 міщан, 815 селян, 940 війська регулярного, 2906 вояків